

اخلاق و پیشینه تاریخی آن در میراث مکتوب

○ دکتر محمدحسین بیات

نویسنده بعد از بیان و ارائه برخی از نمونه‌های اخلاقی، در پایان مقدمه می‌گوید: «کوشش ما آن بوده است که تا حد امکان تنها به معرفی اخلاقیات بپردازیم. توجه این اخلاقیات به عقل، آن را از خطر تعصب دور نگاهداشته و همواره اخلاق کامل موافق شریعت و طریقت بوده است». شایان ذکر است که مؤلف مطالب جدی و منظمی در این مقدمه دراز بیان نکرده است. البته مترجم نیز، در بیان مقاصد مؤلف چندان موفق به نظر نمی‌رسد. نکات ادبی در بیشتر موارد ترجمه رعایت نگردیده چه هرکس این ترجمه را بخواند، به سرعت متوجه این نکته می‌گردد.

متن کتاب از صفحه ۱۷ تا صفحه ۶۲۱ طی پنج فصل آمده است. فصل اول در بیان اندرزنامه کهن است که در آن اخلاق و حکمت عملی متون کهن ادبی فارسی مطرح است. مؤلف بعد از بیان نکته‌هایی درباره اخلاق سخن خود را با بررسی خردنامه از مقالات حکما آغاز کرده و متذکر گردیده که این عنوان شامل هفده متن می‌باشد که خود آن مشتمل بر مجموعه‌ای از متونی است که از مجموعه اندرزهای حجیم برگرفته شده‌اند. نویسنده از صفحه ۲۴ کتاب به شرح و بحث این متون هفده‌گانه پرداخته و هر یک را جداگانه معرفی کرده است.

فی‌الجملة این هفده متن عبارتند از: ۱- گفتار اندر بازنمودن قاعده و قدر این جهان و آنچه در آنست. این متن مشتمل بر اندرزهایی است در باب داشتن رفتار درست در امور این جهان و با مردمان آن ۲- گفتار اندر دانش حکیمان. این متن ابتدا شامل شانزده اندرز منسوب به حکیمان است که از آن میان تنها از سه شخصیت نام برده شده است: یک اندرز از حضرت علی، سه اندرز از سقراط حکیم و یک اندرز از بزرگمهر. ظاهراً تعددی در انتخاب یک عرب و یک ایرانی و یک یونانی، در کار بوده است. از شانزده اندرز اول، پنج اندرز صورت عددی دارد - مثلاً هفت چیز نشاید پنج اندرز دارای بیانی ساده است، چهار اندرز به صورت پرسش و پاسخ ارائه شده است و دو اندرز هم ترکیبی از پرسش و پاسخ و صورت عددی است. ۳- گفتار بزرگمهر حکیم اندر نکته‌ای چند که به دانش پزشکی تعلق دارد. بزرگمهر پیوسته نمونه موبدان یعنی مشاوران دانی شاه بوده است. شایان توجه است که کریستنسن بزرگمهر را با برزویه طبیب یکی انگاشته و این متن تأییدی بر نظریه وی

این کتاب در ۶۲۷ صفحه، شامل یک سرآغاز و مقدمه از مؤلف و اصل متن کتاب و فهرستها است.

مقدمه کتاب - مؤلف در این مقدمه نسبتاً مفصل - حدود ۱۲ صفحه - نخست به زمینه و پیشینه اخلاق در ایران قرن پنجم اشارت کرده است. بعد از بیان سابقه تاریخی اخلاق در متون فارسی به تأثیر قرآن مجید در متون اخلاقی زبان و ادبیات فارسی اشارت کرده و چنین آورده است: «ورود اسلام به سنت اندرزنگاری واقعه اساسی است چه قرآن خود حاوی مضامین اخلاقی بسیاری است که موضوع تحقیقات فراوانی قرار گرفته است. پیام قرآنی با وعده‌های پادشاه و کافر در جهان دیگر، به اخلاق آفاق دینی داده است و از آنجا که این پیام، کلام خداوند محسوب می‌شود بیان اخلاقی حالت امر و دستور به خود می‌گیرد.» نویسنده بعد از آن به اخلاق فلسفی اشارت کرده و تفاوت آن را با اخلاق سنتی بیان نموده است. آنگاه، به بیان ماهیت اخلاق از زاویه دید دانشمندان پرداخته و چنین گفته است: «طبق تعریف استاد ز. نابر، علم اخلاق به سرگذشت معقول کوشش ما برای وجود داشتن اشارت دارد به دگر سخن، دانش اخلاق نظرگاهی فلسفی از «باید بودن» است. اخلاق در سطحی متفاوت قرار دارد و صحیح‌تر آنست که بگوییم: اخلاقیات یعنی نحوه‌های بینش جامعه‌ها در مورد آن‌چه از لحاظ عملی عاقلانه است. بدین جهت است که خواجه نصیرالدین طوسی و بیشتر از وی بسیاری از دانشمندان، اخلاق را در ذیل «حکمت عملی» آورده‌اند. شاید بهتر باشد که عقل نظری را در برابر عقل عملی قرار دهیم. عقل عملی نه با آنچه هست بلکه با آنچه باید کرد سر و کار دارد. مطالعه یک اخلاق خاص به مطالعه اعتقادات - ایدئولوژی - یعنی پایه آن اخلاق می‌تواند بینجامد. متون ادب فارسی را نیز باید بتوانیم طبق نسبت‌های موجود میان متن و اعتقادات مورد بررسی قرار دهیم. به بیان دیگر، اخلاق نهفته در ادبیات فارسی نیز یکی از کانونهای شاخص آن چیزی است که تأثیرپذیری از اعتقادات نامیده می‌شود» نویسنده بعد از اشارت به ماهیت اخلاق به بیان جنبه‌های آموزشی آن در ادبیات فارسی پرداخته است.

و بعد به برخی از ویژگیهای اخلاق موجود در متون فارسی دوره مورد بحث اشارت کرده است.

○ اخلاقیات

○ شارل هاتری دوفوشه کور

○ ترجمه محمدعلی امیرمعزی

○ و عبدالحمید روح‌بخشان

○ مرکز نشر دانشگاهی و

○ انجمن ایران‌شناسی فرانسه

○ در ایران

○ چاپ اول، ۱۳۷۷

اخلاقیات

مجموعه آثار و ادبیات فارسی و عربی در دسترس شماست

شماره نهم - زمستان ۱۳۸۵

مجله علمی و پژوهشی

نخستین به نحو چشم‌گیری در ادبیات فارسی متجلی است. در احادیث، تصویر نمونه‌ای از او به عنوان یار نزدیک پیامبر و انسانی حکیم ارائه شده است. مسعودی مورخ بزرگ سده چهارم در کتاب مروج الذهب در فصل مربوط به فضایل علی (ع) در مدح وی داد سخن داده و وی را بسیار ستایش نموده است و این در صورتی است که به سه خلیفه دیگر توجه چندانی نکرده است. در ایران علاوه بر تشیع، تصوف نیز در بارور کردن علاقه‌ها نسبت به این شخصیت بارز خاندان پیامبر نقش عمده‌ای داشته است» مؤلف، بعد از بیان تأثیر شخصیت علی (ع) در اخلاق و عرفان متون اسلامی، از صفحه ۱۴۵ تا ۱۶۲ یعنی تا فصل دوم کتاب، این مطلب را شرح و بسط داده است. آنگاه فصل دوم کتاب را با عنوان «متن در متن» آغاز نموده است. وی در این فصل نیز نخست پیش درآمدی آورده و در آن یکبار دیگر به چگونگی تحقیق خود اشارت کرده است.

نویسنده سپس به معرفی برخی از متون اخلاقی به زبان عربی که مورد استفاده رسائل ادبیات فارسی قرار گرفته‌اند، اشارت کرده و گفته: «در این جا خالی از فایده نیست که برخی از آثار دو نویسنده نیشابوری که از بزرگترین شخصیت‌های ادبیات عرب در قلمرو فرهنگ ایرانی بوده‌اند، یاد کنیم. یکی از آنها، ابوالحسن محمد عامری متوفای سال ۳۸۱، دیگری ثعلبی متوفای سال ۴۲۹ ه. می‌باشد، که این دو تقریباً معاصر فردوسی بوده‌اند. اندرز در آثار آنها، حکم ماده اولیه را دارد. کتاب السعادة والاسعاد عامری و کتاب تحسین القیبح و تقبیح الحسن ثعلبی، در تکون رسائل اخلاقی ادبیات فارسی بسیار مؤثر بوده‌اند. همچنین کتاب تئیه الفلین ابواللیث نصر بن محمد سمرقندی متوفای بین سالهای ۳۷۳-۳۹۴ نیز جزء نمونه‌های عربی تلقی می‌شود» مؤلف بعد از بیان نمونه‌هایی از کتب عربی ایرانیان که در تکون متون اخلاقی ادبیات فارسی مؤثر بوده‌اند، آنگاه از صفحه ۱۷۳ کتاب تا صفحه ۲۱۱ یعنی فصل سوم، نمونه‌هایی از متون اخلاقی را همانند اخلاق محتشمی و اخلاق ناصری خواهد نصیر طوسی، مجموعه کلمات قصار و حکایات و امثال، جوامع الحکایات عوفی، اندرزنامه‌ها، در الاخلاق یا صد پند اخلاقی از سده ششم، آداب الحرب والشجاعة از محمد بن مبارک شاه، چند مجموعه اندرز و حکایات دیگر و سرانجام تحفة الملوك و نصیحة الملوك تألیف علی بن ابی حفص اصفهانی - برشمرده و نتایج بررسی کتابهایی که به زبان عربی بود و در دوره فردوسی به عنوان سرمشق محسوب می‌شد، متذکر گردیده است. آنگاه در فصل سوم کتاب، به بررسی رساله‌هایی پرداخته که به شیوه سنتی نگاشته آمده‌اند. در این فصل نخست به کتاب اندرزهای کیکاووس قابوسنامه اشارت کرده و نکات بسیاری دربارۀ اخلاق اجتماعی را مورد بررسی قرار داده است. سپس به کتاب کیمیای سعادت ابوحامد محمد غزالی اشارت کرده و آن را به عنوان یک اثر برگزیده و معتبر اخلاق مذهبی به زبان فارسی بحساب آورده است. آنگاه به بیان نمود عملی و سنتی اخلاق از زمان غزالی تا سده‌ی پرداخته، و به کتابهای حقیقة الحقیقه سنائی، بحر الفوائد، مخزن الاسرار حکیم نظامی، مکالم الاخلاق از ابوجعفر محمد نیشابوری، فراید السلوک از اسحاق بن ابراهیم زنجانی، برین السعادة از محمد بن قاضی ملتپایوی، المفید للمستفید و... اشارت کرده، آنگاه از صفحه ۴۱۷ تا صفحه ۴۷۵ به بررسی و توصیف آثار سعدی - گلستان و بوستان - دست یازیده و از صفحه ۴۷۵ تا فصل چهارم یعنی صفحه ۴۸۵، در باب نکات ویژه اخلاق سنتی سخن رانده و سرانجام در فصل چهارم به بررسی کتاب نصیحة الملوك ها پرداخته همانند نصیحة الملوك غزالی، سیر الملوك خواجه نظام الملک، کلیله و دمنه نصرالله منشی، سنن دنامه ظهیری سمرقندی، بختیار نامه از دقایق مروزی، جامع العلوم فخرالدین رازی و مرزبان نامه از سعدالدین وراوی - آنگاه از صفحه ۶۰۶ تا ۶۲۱، پیرامون اصول اخلاقیات و اخلاقیات سنتی در ادبیات فارسی تا قرن هفتم، سخن رانده است.

می‌باشد ۴- گفتار اندر پرسشهای نوشیروان عادل از بزرگمهر حکیم، این متن بیش از صد اندرز دربردارد که در شاهنامه فردوسی تنها چند اندرز از آن در ابیات «۱۱۳۸، ۱۲۲۲» آمده است. ۵- گفتار اندر نکته‌هایی که در گنج شاپور یافتند. طبق سخن دیباچه، متن این سخنان ترجمه شده از متنی است که در گنج شاپور در اصطخر فارس بر لوحی زرین نوشته شده است. این ادعا، دست‌کم شیوه‌ای است جهت تأیید منشاء ساسانی متن و کوشش برای بالا بردن ارزش آن ۶- حکمت پندنامه بزرگمهر حکیم - بزرگمهر پس از دستگیری توسط اعوان نوشیروان، تجارب خود را در این پندنامه به رشته تحریر کشیده است. بعد از معدوم شدن وی، دانایان آن متن بخوانند و طبق آن عمل کردند. ۷- پرسشهای اسکندر از ارسطاطالیس حکیم - طبق گفته این متن، اسکندر در کنار ارسطو نشسته و از وی معنی یک صد و شش اصطلاح را خواسته است. از آن میان پنجاه و شش اصطلاح، در ارتباط با اخلاق است. نخستین آنها همان اندرز آغاز شعر معروف راحه‌الانسان از سده پنجم است. فردوسی نیز در شاهنامه، اندرزهای درگاه نوشیروان را ضمن ابیات «۲۲۷۹ تا ۲۳۹۳» آورده است. ۹- حکمتها و نکته‌های نادر حکیمان اندر هر نوعی که گفته‌اند. این عنوان شامل چهل گفتار است. نه گفتار آن مربوط به حکیمی ناشناس است و بقیه عمدتاً به حکیمان یونان منتسب است چونان سقراط، افلاطون، ارسطو، اسکندر، دیوجانس، هومر و برخی دیگر. می‌توان انگاشت که این متن مشتق از جنگهای دوره یونانی باشد که از طریق ترجمه عربی شناخته شده بودند. در این باید گفت که نویسنده تنها متنهایی را برگزیده که با حکمت عملی و سنت ایرانی هماهنگ بوده‌اند. ۱۰- سؤالیهای اسکندر از حکیمان - طبق دیباچه اسکندر این پرسشها را از حکیمان هند پرسیده است و پاسخ این پرسشها سبب نجات آنان از اعدام شده است. ۱۱- حکمتها هم از مقالات حکیمان - از هشت سخن متن، دو سخن منسوب به یک حکیم و باقی منسوب به دیوجانس، سقراط و افلاطون است. ۱۲- نکته‌های حکمت از مقالات بقراط حکیم - در این جا نیز اگر هم این متن از مرجعی یونانی برگرفته شده باشد، چنان با محتوای ادب فارسی منطبق است که می‌توان گفت در متن اصلی بسیار دست برده شده است. ۱۳- حکمتهای نادر هم از مقالات بقراط - صورت و محتوای این متن یا متن پیشین متفاوت است و می‌توان پنداشت که این دو از منابع گوناگون گرفته شده است؛ و چنان گردن آنها از یکدیگر به دست مؤلفی فارسی‌زبان مؤید این مطلب است ۱۴- نکته‌هایی از مقالات ارسطاطالیس حکیم - این متن منسوب به ارسطو که می‌توان آن را از نوع «نصیحة الملوك»ها شمرده، به سه بخش تقسیم شده است. در بخش اول آن، نتایج حکومت ظالمانه، دروغ‌گویی و راست‌کرداری گفته آمده است. در بخش دوم، صفت ضروری پادشاه برشمرده شده و در نهایت شرط اساسی حکومت توصیف گردیده است. پادشاهی سزاوار حکمرانی است که ملک را خدمت‌گزار دین داند. بخش سوم در بیان خدمت‌گزار درباری است. ۱۵- فرهنگنامه این متن از دو قسمت تشکیل یافته است که به ترتیب با این جمله آغاز شده‌اند: «موبدان چنین گفته‌اند، بزرگان چنان آورده‌اند». در بخش نخست بعد از بیان آن که ملک و دین دو برادرند، به توصیف هفت صفت ضروری هر پادشاه پرداخته است. بخش دوم از همه‌گونه اندرزها در مورد رفتار در موقعیت‌های گونه‌گون تشکیل شده است. ۱۶- نکته‌های کتاب جاویدان خرد - به گمان ما این متن کهن‌ترین اندرزهای زبان فارسی است که به هوشنگ نخستین شهریار جهان در سنت اوستایی، منتسب می‌باشد ۱۷- منتخب نجاتنامه - چهل گفتار که بیش از نیمی از آنها به شخصیت‌های اسلامی منسوب است که از نجاتنامه گرفته شده است. البته این کتاب، با کتاب النجاة ابن سینا ارتباطی ندارد. نویسنده بعد از معرفی اجمالی متون اخلاقی هفده‌گانه در ادبیات فارسی، از صفحه ۴۱ تا ۱۴۵ کتاب به بیان تحلیلی و تفصیلی اندرزنامه خسروانوشیروان و دیگر شاهان و امیران ایران پرداخته و در صفحه ۱۴۵ در باب شخصیت اخلاقی علی بن ابی طالب چنین گفته است: «شخصیت اخلاقی علی (ع) از سده‌های

۹

کتاب‌های